

VYTAUTAS RUBAVIČIUS

Neišgyvendinamas sovietmetis: atmintis, prisiminimai ir politinė galia

Anotacija: Sovietmetis nenuėjo į praeitį – jis išliko kultūroje, anais laikais augusių ir brendusių, partinio gyvenimo patirtį įgavusių žmonių atmintyje ir veikia kaip ypatingas individualaus bei grupinio tapatumo savikūros veiksnys. Tai socialinei grupei, kuri aktyviausiai savaip prisimena praeitį ir sugeba tais prisiminimais veikti visuomenės sąmonę, lemta įtvirtinti bendresnio istorinio supratimo „rėmus“. Prisiminimų ir istorinio naratyvo rašymui būdingas paradoksas – nors tapatumai (per)kuriami prisimenant, tvarkant praeitį, tačiau jų kūrimas nukreiptas ateitin ir siekia toje ateityje įsitvirtinti. Istorija „permeta“ į ateitį kaip naujos pasaulėvokos struktūra, laiduojanti asmeninio tapatumo stabilumą, dermę, prasmingumą, o sykiu ir legitimuojanti naujus socialinių sluoksnių santykius bei politinės galios pobūdį. Legitimacinis politinis aspektas ypač ryškus buvusių komunistinės nomenklatūros atstovų prisiminimuose – pasitelkiant ir įtvirtinant „tyliosios rezistencijos“ bei „darbo Lietuvos žmonių labui“ nuostatas pateisinama tai, kad buvusioji komunistinė nomenklatūra tapo naujo politinio elito branduoliu ir sustiprino savo politinę ekonominę galią. Lyginant funkcionierių, rašytojų atsiminimus ir literatūrologų darbus ryškėja tam tikra nutylėjimo ar užmiršimo ekonomika. Valdžiusieji tebevaldo praeities archyvą, pasiremdami nebyliu sutarimu su valdytaisiais dėl bendresnio prisiminimo vyksmo pobūdžio – neprisimenant, kaip buvo tampama patikimais sovietinės valdžios žmonėmis, kaip buvo prižiūrima kūrybinė veikla, kaip buvo kaupiami partiniai bei ideologiniai nuopelnai, laidavę socialines padėtis, kaip konkrečiai buvo atlyginama už nuleistų užduočių vykdymą.

Raktažodžiai: atmintis, atsiminimai, legitimacija, prisiminimas, sovietmetis, tapatumas.

1

Sovietmetis nenuėjo į praeitį – jis išliko kultūroje, anais laikais augusių ir brendusių, partinio gyvenimo patirtį įgavusių žmonių atmintyje ir veikia kaip ypatingas individualaus bei grupinio tapatumo savikūros veiksnys. (Per)kuriant tapa-

tumus praeitis nepaliaujamai perrašoma bei pervertinama, asmenines biografijas ir prisiminimus stengiantis pagrįsti formuojamu bendresniu istoriniu požiūriu. Tapatumai kuriami prisimenant ir savo gyvenimą, ir valstybės istoriją, o bendresnį požiūrį į valstybės istoriją nulemia ne vien istoriniai tyrinėjimai, bet ir atsiminimų visuma. Tai socialinei grupei, kuri aktyviausiai savaip prisimena praeitį ir sugeba tais prisiminimais veikti visuomenės, ypač humanitarinį diskursą „gaminančio“ akademinio elito sąmonę, lemta įtvirtinti bendresnio istorinio supratimo „rėmus“. Šiuo metu išryškėjo sovietmečio prisiminimo banga – sparčiai daugėja buvusių aukštų partinių funkcionierių, partinį darbą dirbusių kultūros veikėjų bei akademinio elito atstovų memuarų bei gyvenimo apmąstymų knygos. Tą bangą kildina autorių noras įtvirtinti istorijoje tinkamą savo paveikslą, o sykiu ir dabartyje formuoti norimą visuomenės požiūrį į save bei į anų metų gyvenimą. Prisiminimas visada susijęs su tapatumo kūrimu bei įtvirtinimu, bendresnių istorijos prasmių bei vertinimų kūrimu, taip pat visuomenės požiūrio į netolimą praeitį, dabartį ir politinį elitą formavimu.

Mūsų dabartinį būvį galime nusakyti kaip nepaprastai intensyvių visokių tapatumų – tautinio, socialinių, grupinių – perkūrimo bei steigties metą, kuriame randasi naujas prisiminimais grindžiamas istorinis naratyvas. Asmeninio tapatumo perkūrimas reikalauja pervertinti savo praeitį ir sykiu sovietinę tikrovę taip, kad dabartinio tapatumo bruožai susietų praeitį ir dabartį, laiduodami tam tikrą asmenybės vienalytiškumą. Tačiau asmeninis tapatumas nei kuriamas, nei perkuriamas tuščioje vietoje – jis visada susijęs su tam tikrų socialinių saitų palaikomu grupiniu kolektyviniu tapatumu, todėl visokie prisiminimai visada kreipia į tą individui reikšmingą socialinę terpę, kurios vertybes, taisykles, sugyvenimo būdus jis perėmė socializuodamasis. Priklausomybės socialiniam sluoksniui jausena būdinga daugeliui savo prisiminimus spausdinančių buvusių partinių funkcionierių, nesvarbu kad kartais iškeliami ir nelabai žavūs socialinės aplinkos bruožai. Pastarieji dažniausiai priskiriami kokiam nors atpirkimo ožiu tapusiam veikėjui, kuris jau niekaip negali pasiteisinti nei pateikti pavaldinių charakteristikų. CK veikėjų prisiminimuose tokiu yra tapęs buvęs antrasis sekretorius Nikolajus Mitkinas. Atpirkimo ožio figūra nepaprastai paranki paryškinti teigiamus prisiminimų herojų bruožus, o ypač – sąmoningą jų priešinimąsi Maskvos direktyvoms ar priežiūrai.

Socializacijos vyksme susiklostę socialiniai saitai, asmens vertybių struktūra, pasaulėvaizdžio bei pasaulėjautos bruožai veikia ne tik asmeninės, bet ir kolek-

tyvinės atminties lygiu. Jau Maurice'as Halbwachsas nuo XX a. 3-ojo dešimtmečio išsamiai aiškino būdus, kaip asmeniniai atsiminimai pereina į kolektyvinę atmintį, o susiklosčius palankioms aplinkybėms – į kodifikuotą istorinį naratyvą, ir kaip kolektyvinė atmintis socializuojantis nulemia asmeninės atminties pobūdį¹. Tie „perėjimai“ vyksta retorikos terpėje, pasitelkiant kalbinės bei kultūrinės komunikacijos priemones. Tačiau socialinės ir kultūrinės atminties tyrinėtojai kol kas nepakankamai atsižvelgia į socialinių grupių bei įvairių elitų kovą dėl atminties archyvo valdymo, savivaizdžio ir esminių istorijos naratyvo prasmų įtvirtinimo. Kova dėl atminties ir istorijos prasmų ypač būdinga iš totalitarinės priespaudos besilaisvinančioms visuomenėms.

Gvildenant prisiminimais kuriamų ir perkuriamų tapatumų pavidalus dera pažymėti vieną svarbų ir paradoksalų dalyką, būdingą ir istorijos naratyvui, – nors tapatumai (per)kuriami prisimenant, tvarkant praeityje nusėdusius įvykius ir verčiant juos duomenimis, tačiau prisiminimų kūrimas yra nukreiptas ateitin ir siekia toje ateityje įsitvirtinti. Praeitis prisimenama, vertybiškai perkeičiama, taip pat sąmoningai užmirštama dėl ateityje įtvirtinamo savivaizdžio ir jį pagrindžiančios istorijos sampratos. Valstybės ir socialinio sluoksnio istorija „permetama“ į ateitį kaip naujos pasaulėvokos struktūra, laiduojanti asmeninio tapatumo stabilumą, dermę, prasmingumą, o sykiu ir legitimuojanti naujus socialinių sluoksnių santykius bei politinės galios pobūdį. Legitimacinis aspektas ypač ryškus buvusių komunistinės nomenklatūros atstovų prisiminimuose – pasitelkiant ir įtvirtinant „tyliosios rezistencijos“ bei „darbo Lietuvos žmonių labui“ nuostatas pateisinama tai, kad buvusioji komunistinė nomenklatūra, taip pat įvairiausio rango partiniai funkcionieriai tapo naujo politinio elito branduoliu ir sustiprino savo politinę ekonominę galią. Literatūrologų darbams būdinga „tyliosios rezistencijos“ nuostata savaip pateisina sovietmečiu sukaupto simbolinio bei akademinio kapitalo išsaugojimą ir vertimą nauju simboliniu kapitalu, išsaugant ir sustiprinant savo akademinės pozicijas.

1 Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, Paris: Presses Universitaires de France, 1950. Plačiau apie kolektyvinės ir individualios atminties sąveikas bei tos sąveikos tyrinėjimo problemas žr. Wulf Kansteiner, „Finding the Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memories Studies“, *History and Theory*, Nr. 41, 2002, p. 179–197.

2

Nedaug kas ginčys, jog istorijos naratyvui būdinga kryptinga ir veiksminga politinė bei legitimacinė galia. Visos valdžios siekia valdyti istorinio naratyvo rašymą, nesvarbu, kad jame visada konkuruoja kelios versijos. Sovietinei valdžiai teisėtumo klausimas buvo nepaprastai svarbus, todėl istorijos rašymas buvo griežtai kontroliuojamas, o istorikų darbai turėjo patvirtinti išankstinius vertinimus bei pagrindinę istorinio vyksmo schemą. Vienas esminių sovietiniam istorijos naratyvui keliamų tikslų buvo įtikinti visuomenę, ypač jaunąją kartą, jog sovietų valdžia yra ne okupacinė prievartinė, o vietinių „darbo žmonių revoliucinės kovos“ išdava, įkūnijanti „liaudies“ viltis bei lūkesčius, tad visi, abejojantys tos valdžios teisėtumu, yra „liaudies priešai“, su kuriais būtina kovoti. Sovietinės istorijos naratyvas turėjo tapti ir naujo sovietinio žmogaus tapatumo bei socializacijos pagrindu. Atrodytų, jog demokratinės politinės santvarkos sąlygomis tokia visuotinė istorijos naratyvo priežiūros sistema nėra įmanoma. Vis dėlto išlieka kontroliuojantis galios pobūdis, tik jis įgauna kitokias, „švelnesnes“, įstatymais įteisinamas formas. Lietuvoje 2004–aisiais buvo priimtas liūdnei pagarsėjęs „Lietuvos Respublikos dokumentų ir archyvų įstatymas“, kuriame sakoma, jog priėjimas prie Lietuvos teritorijoje veikusių SSRS specialiųjų tarnybų dokumentų „ribojamas 70 metų nuo jų sudarymo“. Šis įstatymas apribojo priėjimą ne tik prie specialiųjų tarnybų, bet ir prie partinių organizacijų archyvų, kurių dalis jau sąmoningai sunaikinta. Šiuo atveju praeitis apvaloma ir nukeliama toli ateitin tam, kad buvusių komunistų partijos veikėjų prisiminimai įgautų papildomą „dokumentiškumo“ aurą, įtikinančią skaitytojus pasakojimo tikrumu bei „objektyvumu“. Juk ir norintys pagrįsčiau kritikuoti išspausdintus partinių funkcionierių atsiminimus turi bandyti prieiti prie tų neprieinamų dokumentų. Istorijos naratyvo bei praeities archyvo valdymas padeda išvengti nepatogių bei trauminių akistatų su praeitimi, tokių akistatų, kurios verstų pripažinti kaltę, vadinasi, ir atgailauti. Šių dalykų stoka nesenos istorijos veikėjų prisiminimuose yra vienas esminių juos siejančių bruožų. 2006–ųjų pabaigoje minėtas įstatymas buvo pakeistas – prieiti prie slaptų archyvų tapo lengviau, tačiau tie archyvai kol kas dar neatsivėrė.

Politinį istorijos naratyvo rašymo aspektą svarbu išskirti dėl to, kad istorijos naratyvas legitimuoja valdžios galią, jis pasitelkiamas tai galiai stiprinti, o sykiu įtvirtinamas kaip veiksminga individualių tapatumų ugdymo (per švietimo sis-

temą), vadinasi, ir socializacijos priemonė. Valdanti galia iš įvairių besivaržančių istorijų bei istorijos vertinimų išskiria tinkamiausius ar tuos vertinimus reikiamai suderina, palaikydama tam tikru požiūriu paremtas tyrinėjimų programas, visokeriopa remdama jai reikalingos „veiksmingos istorijos“ rašymą bei sklaidą. Michelis Foucault aiškino, jog „veiksmingos istorijos“ turinys, gyvasis jos modalumas yra galia, tad nesama nepolitinių istorijos aiškinimų². Šiuolaikinė politinė galia veikia žmonių kūnus bei žmonių santykius ne tiesiogiai – ji siekia valdyti žmonių elgesį, keisdama jų pasaulio supratimą, savivoką ir nustatydamas siektinas gyvenimo gaires. O istorija ir kuriama ateičiai – kaip įtikinamų ir paveikių vaizdinių visetas. Politinė galia stengiasi užvaldyti atmintį, nustatyti ir kontroliuoti prisiminimo pobūdį bei jo raiškos formas, labiausiai tekstus, tam, kad įtvirtintų parankią kolektyvinę atmintį, kuri tam tikromis prasmėmis bei mitologemomis susieja individų gyvenimų istorijas.

Rašydamas atsiminimus žmogus sąmoningai prisimena ir užmiršta savo veiksmus konkrečiomis aplinkybėmis, tad neišvengiamai pateikia ir tų veikų bei aplinkybių vertinimus. Prisimindamas žmogus kuria savo, kaip pasakotojo ir pasakojimo herojaus, paveikslus, kurie turi įtvirtinti vientiso tapatumo bruožus. Pasakotojas ryškėja pasakojimo kalboje, stilistikoje, leksiniuose ypatumuose, o herojus – veikėjo elgsenoje, santykiuose su kitais, požiūriuose į aplinką. Pasakotojas, nustatydamas tam tikrą distanciją savo herojaus atžvilgiu (pavyzdžiui, kai kuriuos nelabai gerus poelgius pagardindamas ironijos gaida ir šitaip sumenkindamas nujaučiamą neigiamą įspūdį), gali manipuliuoti herojumi ir kurti paveikų jo paveikslą, kuris laikui bėgant tampa ir visuomeniniu įvaizdžiu. Išspausdinti prisiminimai neišvengiamai tvirtina viešumoje suherojintą³ žmogaus tapatumą, kuris veikia kaip „visuomeninė figūra“, įtaigaujanti norimą istorinį vertinimą. Dažnai pasakotojo atminties selektyvumo pobūdis ir bendresni istorinės žiūros „rėmai“ apie kuriamą herojų sako daugiau nei pats herojaus paveikslas. Atsiminimų herojaus literatūriškumą, kitaip tariant, fiktyvumą svarbu paryškinti dėl to, kad skaitytojas atsiminimus linkęs laikyti dokumentinės literatūros atmaina, kuri istorinio tikrumo požiūriu esanti patikimesnė nei istorinės literatūros kū-

2 Michel Foucault, “Nietzsche, genealogy, history”, in: *Foucault Reader*, ed. by Paul Rabinow, Harmondsworth: Penguin Books. *The Foucault Reader*, ed. by Paul Rainbowt, New York: Pantheon, 1984, p. 87.

3 Plačiau apie herojinimą žr. Vytautas Rubavičius, „Biografijos mitas“, in: Vytautas Rubavičius, *Neįvardijamos laisvės ženklas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997, p. 210–214.

riniai. Stokojant nusistovėjusių nesenos sovietinės istorijos vertinimų ir niekaip negalint išsilaisvinti iš buvusių komunistinių veikėjų „gaminamo“ prisiminimų naratyvo, pastarasis ima įsitvirtinti visuomenės sąmonėje kaip bendras požiūris į istoriją. Tų atsiminimų visuma pateisina komunistinės nomenklatūros veikėjų, taip pat kultūros elito gyvenimą, patvirtina juos teisėtai išsaugojus savo valdžią bei pagausinus gerovę ir įtvirtina tokiam legitimavimui tinkamą istorinių aplinkybių vertinimą.

3

Lietuvai atgavus nepriklausomybę kilo būtinybė vienaip ar kitaip pervertinti okupacijos metų praeitį, atsiribojant nuo okupacinės valdžios. Atsiribojimo strategijų gali būti įvairių – nuo smerkiančių okupacinę valdžią ir jai dirbusius žmones (dažniausiai – kitus) iki tokių, kurios iškelia nematomo priešinimosi tai valdžiai ar užgniauzto nepritarimo jos veiksmams apraiškas. Apibendrinant neišreikšto pasipriešinimo strategiją galima vadinti išplitusiu „tyliosios rezistencijos“ vardu⁴. Laikui bėgant rezistencijos ženklų praeityje aptinkama vis daugiau, juolab kad tų ženklų paieškas skatina grupinio tapatumo perkūrimo vyksmas. Dažniausiai visa sąmoningo gyvenimo veikla nuo tam tikro meto imama vaizduoti tokio pasipriešinimo šviesoje. Šitai ryšku ir literatūros istorijos darbuose⁵. „Tyliąja rezistencija“ ne tik kuriamas herojiškesnis, moralesnis okupacinės valdžios sąlygomis gyvenusio ir su okupacine valdžia bendradarbiavusio žmogaus įvaizdis, bet ir iškeliamas jam būdingas nesitaikstymas su valdžia. Tad tokiam „rezistentui“ niekaip nereikia suvesti sąskaitų su praeitim – jis pats, kaip rezistentas, gali teisti kitų praeitį. Komunistinės nomenklatūros veikėjai „tyliąja rezistencija“ savaip nugvelbia dalį tikrųjų rezistentų moralinio dorovinio autoriteto – CK sekretoriai, pokario rezistentai ir disidentai susiejami į vieną įvairialypių rezistentų būrį. Kita vertus, kai „tyliųjų rezistentų“ pagausėja okupacinės valdžios struktūrose, tai ir pastarosios tampa lyg ir ne okupacinės – sprespaudos centras „nukeliamas“ Maskvon.

4 Plačiau apie sovietmečio supratimą ir praeities nutylėjimą žr. Vytautas Rubavičius, „A Soviet Experience of Our Own: Comprehension and Surrounding Silence“, in: *Baltic Postcolonialism*, ed. by Violeta Kelertas, Amsterdam and New York: Rodopi, 2006, p. 83–104.

5 Elena Baliutytė, *Laiko įkaitė ir partnerė: Lietuvių literatūros kritika, 1945–2000*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.

Buvusių komunistų partijos veikėjų, taip pat aukštų pareigūnų atsiminimuose „tyliosios rezistencijos“ ideologema siejama su įsitikinimu/įtikinėjimu, jog „dirbta Lietuvos ir jos žmonių labui“. Vienose knygose labiau iškeliamas vidinis „rezistenciškumas“, o kitose, kurių autoriai vadovavo gamybos šakoms, – darbas Lietuvai. Ryškus tokių atsiminimų legitimacinis kryptingumas – Lietuvos CK teisėtai išlaikė valdžią iki šių dienų, kadangi ir okupacijos laikais buvo ne tik pasipriešinimo židiny, bet ir darbo Lietuvai organizatorius. Geras tokių ideologemų išrašymo pavyzdys yra dvi neseniai išspausdintos ir visuomenės dėmesį patraukusios prisiminimų knygos, kurias išleido buvę CK sekretoriai Lionginas Šepetys⁶, atsakingas už reikiamą kultūros ir kūrybos ideologiškumą, ir Vytautas Astrauskas⁷, ilgus metus prižiūrėjęs žemės ūkį. Įtaigų ideologijos sekretoriaus paveikslą kuria ir autoritetinga Rašytojų sąjungos leidykla, ir jį pristatanti anotacija: „Knygos autorius – viena ryškiausių ir mįslingiausių asmenybių Lietuvos politikoje ir kultūros gyvenime. Atsiminimuose išskyla reikšmingi įvykiai, paveikusiai visuomenės bei kultūros raidą sovietmečiu bei Atgimimo laikotarpiu“. Suprantama, reikšmingiausias yra Atgimimas, kuriame autorius aktyviai dalyvavo, tačiau jokių naujienų apie tuos įvykius nepranešama. Pažymėtina, jog autorius visiškai apeina (neprisimena) savo tiesioginio kasdienio darbo – ideologinės visokio spausdinto žodžio bei kūrybos, taip pat kūrybinių sąjungų, mokslo įstaigų, leidyklų ir kultūrinio gyvenimo priežiūros. Neprisimenami rutininiai kasmėnesiniai redaktorių pasitarimai CK, kur periodinių leidinių redaktoriams būdavo nurodoma, kaip veiksmingiau skleisti „partinį žodį“, kokius autorius „prilaikyti“, kaip vertinti vieno ar kito menininko kūrybą; neprisimenami asmeniškai iš jau parengtų leidinių išimti straipsniai ar „sustabdytos“ knygos, ką jau kalbėti apie santykius su ideologinę priežiūrą aktyviai vykdžiusiu KGB. Šiuo atžvilgiu įdomus yra kito aukšto CK pareigūno Vlodo Būtėno pastebėjimas, jog „L. Šepetys kone kiekvieną dieną per pietų pertrauką eina pasivaikščioti po Lenino prospektą su Valstybės saugumo komiteto pirmininku, kolega CK biure J. Petkevičiumi“⁸. Būtėno knygoje daug įdomių uždaro CK gyvenimo detalių, tačiau prisiminimų pasakotojas kuria iš šono į tą gyvenimą žvelgiančio herojaus paveikslą – herojus ne sąmoningai veikdamas kylo karjeros laiptais, o tarsi

6 Lionginas Šepetys, *Neprarastoji karta: Siluetai ir spalvos: Atsiminimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.

7 Vytautas Astrauskas, *Įrėminti laike: Prisiminimai ir pamąstymai*, Vilnius: Gairės, 2006.

8 Vladas Būtėnas, *Cė Ka: Kelias į 1988-uosius metus*, Vilnius: Gairės, 2003, p. 63.

savaime susiklostant palankioms aplinkybėms; galima nujauti, jog į nomenklatūrinės aukštumas pakilusio herojaus karjera yra atlygis už geras būdo savybes – dorumą, sąžiningumą, darbštumą. Jo išėjimas iš CK taip pat įgauna herojiškų bruožų – sąmoningai apsisprendus ir nemenkas pastangas dedant veržiamasi iš kūrybiškumą bei saviraišką varžiusios aplinkos.

Šepetys „tyliosios rezistencijos“ nuostatą išrašo žaismingai, „neperspausdamas“, net susiedamas ją su tyliu vidiniu religinio tikėjimo palaikymu, o Astrauskas – sausesnis ir tiesmukesnis. Nujausdamas, kad ne visus skaitytojus įtikins jo kuriamas doru lietuvio, gero specialisto ir valstybininko herojinis paveikslas, jis neišvengia pagundos iš anksto duoti atkirtį tiems netikintiems, o ypač manantiems, jog komunistinė nomenklatūra buvo kolaborantai:

Visiems tada dirbusiems vadovaujantį darbą Lietuvoje buvo nelengva. Jų iniciatyvą, sumanumą varžė perdėtas centralizmas, pasenusios instrukcijos, dažnas nesiskaitymas su vietos interesais. Reikėjo laviruoti, prisitaikyti, dažnai net rizikuoti, kad ką nors naudingo, doru nuveiktų Lietuvai, jos žmonėms.

Tais laikais dirbusių žmonių veikla dabar dažnai pavadinama kolaboravimu su okupantais, tarnavimu svetimai valstybei. Tai tik politinė pagieža, ne daugiau. [...] tai tik nevykę bandymai menkinti mūsų Lietuvos praeitį, iškreipti objektyvią tiesą.⁹

Autorius nesiaiškina, kokie žmonės ir kodėl išsako tą „politinę pagiežą“; jam nėra svarbus ir okupacijos bei tarnavimo okupantams klausimas – viską nustelbia didingas doras „darbas Lietuvai“, kuris kuria ir didingą jų statytos okupuotos Lietuvos įvaizdį. Citata labai aiškiai sako, kieno yra „mūsų Lietuva“ – buvusios partinės nomenklatūros, kuri nepriklausomybės sąlygomis išsaugojo ir sustiprino savo politinę ekonominę galią. Vyraujanti galia ir yra „objektyvi tiesa“, kurios niekaip nepajudins jokios „pagiežingos“ tos galios stokojančiųjų interpretacijos.

Savaip paradoksalu, kad bene pirmasis vietinę sovietinę nomenklatūrą teisinėti ir jos valdžią naujomis sąlygomis legitimuoti ėmėsi vienas Atgimimo ir Sąjūdžio vadovų filosofas Arvydas Juozaitis. Baimindamasis galimo tragiško Lietuvos visuomenės susiskaldymo ir kritikuodamas vadinamųjų dešiniųjų bei jų lyderio Vytauto Landsbergio antikomunistiškumą (vėliau paaiškėjo, jog labiau tariamą, nei nuoseklų ir principingą), tad save suvokdamas kaip tautos ir visuomenės vienytąją, Juozaitis sveikino buvusios Komunistų partijos, persivadinusios Lietuvos

⁹ Vytautas Astrauskas, *op. cit.*, p. 107.

demokratine darbo partija, pergalę 1992-ųjų Seimo rinkimuose ir išskyrė kelias to laimėjimo priežastis. Pirmiausia tauta pripažinusi buvusių komunistų nuopelnus atgaunant Nepriklausomybę, tad rinkimuose parodžiusi, koks nepelnytas buvęs dešiniųjų trejus metus apie juos skleistas šmeižtas. Juozaičio nuomone, net nepadoru buvusius komunistus dabar vadinti komunistais, kadangi jie „bene anksčiausiai nusimetė komunizmo pančius“¹⁰. Tas „anksčiausiai“ jau suponuoja visus vėlesnius „tyliosios rezistencijos“ pavidalus. Kita priežastis ta, kad LDDP „mažiausiai iš visų partijų mėtė kaltinimus oponentams, mažiausiai kalbėjo apie valdžią, mažiausiai politikavo. Ji brandino savo protą ir organizacinę struktūrą, galvojo apie visą valstybės likimą“¹¹. Vėlesni įvykiai parodė, jog kaip tik tuo metu komunistinė nomenklatūra periminėjo į savo rankas ekonomiką ir pavertė ją privačia nomenklatūrinio klanu nuosavybe, padėdama tvirtus ekonominius pagrindus būsimai ilgalaikiai valdžiai. O „komunistų valstybininkų“ idėja nepaprastai išplito, tad jau vėliau įvairiais atsiminimais vis labiau įtvirtinama nuostata buvusius komunistinius veikėjus laikyti Lietuvos valstybingumo išsaugotojais ir atkūrėjais. Teigdamas visišką buvusių komunistų atsiribojimą nuo savo komunistinės, taip pat nuo nomenklatūrinės praeities, vadinasi, ir nuo okupacinės valdžios, Juozaitis įtikinėja: „LDDP – tikrai europietiška partija, pajėgi pradėti naują Lietuvos istorijos etapą – parlamentinio susitaikymo, moralinio susitaikymo etapą“¹².

Priminsiu, jog šie teiginiai bei panegirikos buvo išsakytos 1992-aisiais. Tačiau tuo metu net patiems komunistinės nomenklatūros lyderiams tokie vertinimai atrodė esantys pernelyg ankstyvi ar net kiek perdėti. Buvęs Komunistų partijos vadovas Algirdas Brazauskas, 1998-aisiais baigdamas prezidentavimo kadenciją, apsisprendimą nekelti savo kandidatūros antrai kadencijai, kuri jam buvo beveik užtikrinta, grindė naujomis sąlygomis dirbti trukdančiu komunistinės praeities šleifu. Tačiau Juozaičio išsakytos mintys tapo tam tikru komunistinės nomenklatūros savivokos branduoliu, padėjusiu legitimuoti valdžios išsaugojimą. Tam pačiam Brazauskui po 2004 m. Seimo rinkimų jau joks „šleifas“ nebetrukdė užimti premjero postą. O visa komunistinė partijos praeitis buvo pridengta socialdemokratų partijos istorija, kuriai, kaip teigia jos dabartiniai vadovai – buvę CK sekretoriai ir darbuotojai, – jau per šimtą metų.

10 Arvydas Juozaitis, *Ištvėrmės metai ir A. Brazauskas: 1990–1997 metų politinė patirtis*, Vilnius: A. Remeikos leidykla, 2001, p. 98.

11 *Ibid.*, p. 99.

12 *Ibid.*, p. 102.

4

Esminis klausimas, kurį apeina ar sąmoningai nutyli įvairūs aukštus postus užėmę prisiminimų, taip pat ir įvairius sovietmečio tarpsnius menantys prozos knygų (Ramūnas Klimas, Vytautas Martinkus) autoriai, – kaip buvo tapta savu sovietinei valdžiai žmogumi? Tą klausimą galima įvairiai išskleisti: kaip buvo išgyventa iniciacija – įvedimas į savųjų sluoksnių, kaip buvo užsitarnautas pasitikėjimas, kaip buvo vykdomos partinės ideologinės užduotys, kaip tos užduotys buvo siejamos su kilimu karjeros laiptais ir asmeninės gerovės didinimu. Pavyzdžiui, dabar atsiminimus ir jais grindžiamą prozą rašantys buvę Rašytojų sąjungos pirmininkai, bandydami aiškintis tokius klausimus, padėtų ir mums suvokti svarbius gyventos sovietinės tikrovės bruožus, taip pat tos sistemos veikimą, kuriame derėjo manipuliavimas pokario žudynių, tremties bei gulagų įskiepytu siaubu ir gundymas geru gyvenimu, galimybėmis dirbti norimą darbą. Ramūno Klimo knygoje *Maskvos laikas*¹³ atmintis visą laiką tarsi sukasi apie neišsakomą ir neįmanomą mąstyti „centrą“, kurį drįščiau nusakyti taip: kaip prisimenant pokarį, sovietinę okupaciją, tragiškus tėvų bei giminių likimus tapta patikimu, visuomeniškai reikšmingu tarybiniu žurnalistu ir kaip tas vaikystės žinojimas (skriauda ir trauma) buvo išstumiamas žurnalistiniuose rašiniuose teigtos ideologijos bei melo. Gal toks neiškeltas klausimas ir ardo pasakojimą į skiautes – pasakojimas neišlaiko neįmanomų susieti atminties plyšių. Vytauto Martinkaus¹⁴ atmintis tarsi pakimba bendresnių išvedžiojimų ūke – tragiškas gaidas įgaunantis „šuns mazgas“ pakeičia buvusio RS pirmininko, aukšto ir ideologiškai patikimo nomenklatūrinio pareigūno bendravimo su rašytojais KGB pasiklausomame kabinete realijas. Atmintis nustelbiama „tarsi atmintimi“ – nereikšmingų buitines faktų „filosofiniais apibendrinimais“:

Prisiminimo ir užmiršimo ypatumus autobiografiniuose pasakojimuose sociologiniu požiūriu tyrinėjusi Irena Šutinienė daro apibendrinančią išvadą, jog „didesnio bendradarbiavimo su šia sistema [sovietine – VR] atvejais nutylima ar neigiama kartais išties gyvenimo dešimtmečių patirtis“¹⁵. Ji klausinėjo ir gvilde-

13 Ramūnas Klimas, *Maskvos laikas*: Romanas, parengė Vytautas Martinkus, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.

14 Vytautas Martinkus, *Šuns mazgas*: Apysakos, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.

15 Irena Šutinienė, „Sovietinio laikotarpio atminties bruožai autobiografiniuose pasakojimuose“, in: Eugenija Krukauskienė, Irena Šutinienė, Inija Trinkūnienė, Anelė Vosyliūtė, *Socialinė atmintis: Minėjimai ir užmarštys*, Vilnius: Eugrimas, 2003, p. 64.

no pasakojimus žmonių, kurie nebuvo pakilę į dideles nomenklatūrines aukštumas ir kurių atsiminimai labai menkai veikia naujojo istorinio naratyvo susiklosčymą, taip pat kolektyvinės atminties bei istorinių vertinimų formavimą. Šiuo atžvilgiu kur kas didesnę poveikį turi buvusios aukštosios nomenklatūros atstovų prisiminimai, kuriuos spausdina solidžios leidyklos. Tad galima teigti, jog vieni asmeniniuose ar savųjų ratui skirtuose prisiminimuose tiesiog sąmoningai ar nesąmoningai „užmiršta“ tam tikrus gyvenimo tarpsnius, prisitaikydami prie naujų sąlygų, o kiti sąmoningai neprisimena ir subtiliai manipuliuoja ne tik savo, bet ir jų pavaldinių biografijomis, įteigdami reikiamą požiūrį į istoriją ir jų pačių veiklą. Pastarieji audžia tokį istorinį pasakojimą, kuris užtemdo ar nuslepia pačią okupacijos bei kolaboravimo temą, o jei okupacijos faktas paminimas, tai tik tam, kad paryškintų „tyliųjų rezistentų“ herojiškumą. Komunistų partijos funkcionierių prisiminimai tvirtina tokius kolektyvinės atminties „rėmus“, kurie savo galia atsiminimų autorių kuriamas istorijos prasmes primeta kitoms socialinėms grupėms kaip apibendrintą požiūrį į istoriją. Šio diskurso politinį veiksmingumą neabejotinai stiprina ir susiklosčiusios aplinkybės bei šiuo metu vyraujantis politinės galios pobūdis – nevykdžius jokios desovietizacijos programos, komunistinė nomenklatūra naujomis sąlygomis išsaugojo ir sustiprino savo valdžią. Tad politiniam bei akademiniam elitui (buvusiems prisiminimų autorių pavaldiniams) nomenklatūrininkų prisiminimų diskursas yra visiškai priimtinas ir susilaukia visokeriopo palaikymo.

Skaitant buvusios aukštosios partinės nomenklatūros atstovų prisiminimus derėtų prisiminti tuos žmones buvus ideologus ir ilgai mokytus bei treniruotus įvairaus lygio bei rango partinėse mokyklose. Tose mokyklose ir buvo mokoma, kaip kuo veiksmingiau įtikinti žmones norimais dalykais, kaip manipuliuoti žmonių lūkesčiais bei baimėmis. Daug dėmesio buvo skiriama istorijos studijoms – juk vienus istorijos tarpsnius reikėjo trinti iš žmonių atminties, kitus užmauti ant naujų kurpalių, iš trečių ištraukti reikalingas ideologiniam darbui prasmes. Tokio mokymo pobūdį ir apimtį paliudija sociologės Eugenijos Krukauskienės pateikta partiniams darbuotojams leisto vadovėlio *Социальная психология* citata: „Melagingas apibendrinimas, argumentuotas vienpusiškai parinktais realiais faktais, gali paversti klaidingumą įsitikinimu“¹⁶. Manytume, jog kaip tik tokia yra partinių veikėjų atminties nuostata.

16 Eugenija Krukauskienė, „1941 metų tremtis: nukentėjusiųjų požiūriai, vertinimai, atmintis“, in: Eugenija Krukauskienė, Irena Šutinienė, Inija Trinkūnienė, Anelė Vosyliūtė, *Socialinė atmintis: Minėjimai ir užmarštys*, p. 73.

„Tyliosios rezistencijos“ mitologema grindžiamuose prisiminimuose bei literatūrologų darbuose iškeliamos įvairialypio priešinimosi sovietinei valdžiai apraiškos, kurios nustelbia ir „leidžia“ užmiršti konkrečias sugyvenimo su valdžia strategijas, teikusias galimybę kopti karjeros laiptais ir dirbti mokslinį darbą. Lyginant kultūros ir spaudos gyvenimą prižiūrėjusių funkcionierių, rašytojų atsiminimus ir literatūrologų darbus ryškėja tam tikra nutylėjimo ar užmiršimo ekonomika. Valdžiusieji bendrą praeities archyvą, kuriame sukaupti valdytųjų biografijų faktai, ir dabar valdo pasiremdami nebyliu sutarimu su buvusiais pavaldiniais dėl bendresnio prisiminimo vyksmo pobūdžio – neprisimenant, kaip buvo tampama patikimais sovietinės valdžios žmonėmis, kaip buvo prižiūrima kūrybinė veikla, kaip buvo kaupiami partiniai bei ideologiniai nuopelnai, laidavę socialines padėtis, kaip konkrečiai buvo atlyginama už nuleistų užduočių vykdymą. Kitaip tariant, valdžiusieji ir dabar išlaiko tam tikrus valdymo saitus ir nustato bendresnio istorijos vertinimo gaires. Galima teigti, jog partinėje ideologinėje srityje dirbę pareigūnai, taip pat kultūros bei akademinio elito atstovai sutaria dėl tam tikrų nutylėjimo „sričių“, pasiremdami abiem pusėm naudingų nekalbėjimu apie gyvenimo realijas, kadangi „intelektualai ir rašytojai toli garžu nėra tokie nekalti, kokiais dedasi; jie pelnėsi ir pelnysis iš to, kaip panaudoja atmintį“¹⁷. Šiuo atžvilgiu iškalbingas yra Liongino Šepečio pasikalbėjimas su istoriku Aurimu Švedu, pridėtas prie istoriko daktaro disertacijos¹⁸. Į klausimą, „koks buvo LKP Centro Komiteto vaidmuo, formuojant sovietinį istorijos mokslą“, buvęs to mokslo ideologinis prievaizdas atsako taip:

Man atrodo, kad labiau tiktų „prižiūrėtojo“ sąvoka, bet plačiąja prasme. Šiuo atveju problema yra ta, jog ne CK sekretoriui ar skyriaus vedėjui ateidavo mintis: „Reikia pažiūrėti, kuo ten savo kabinete užsiima istorikas X“. Paprastai tokią idėją pakisdavo minėto praeities tyrinėtojo kolega, istorikas „Y“. O tų, kurie „signalizuodavo problemą“ arba, grubiau išsireiškiant, – skųsdavo, buvo tikrai daug. Sunku kalbėti apie susirūpinimą idėjiniais dalykais. Labai dažnai suveikdavo paprasčiausias pavydas arba kažkokie principiniai nesutarimai vienu ar kitu klausimu,

17 Richard S. Esbenshade, „Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Postwar East-Central Europe“, *Representations* 49, Special Issue: Identifying Histories: Eastern Europe Before and After 1989, 1995, p. 89.

18 Aurimas Švedas, „Sovietinė lietuvių istoriografija: Oficialusis diskursas ir jo alternatyvos (1944–1985 m.): Daktaro disertacija“, Vilnius, 2006.

kuriuos ne tik istorikai, bet ir visas humanitarų cechus dažnai bandydavo spręsti, įpainiodami CK, kaip tam tikrą arbitrą.

Šepetys tarsi patvirtina ir šiuo metu „valdąs“ daugelio tyrinėtojų biografijas, tad prireikus galįs ne vieno jų nuodėmes iškelti į dienos šviesą. Tokie jo paliudijimai visuomenei atrodytų patikimi, juolab kad „iškeltieji į dienos šviesą“ nelabai galėtų pasiteisinti – jų pasakojimas būtų mažiau įtikinamas dėl buvusio pavaldumo ir dėl menkesnių galimybių pasitelkti kai kuriuos dokumentus. Tad pastarieji nelyg įspėjami apdairiau prisiminti savo santykius su komunistinės nomenklatūros veikėjais. Tačiau juk ne patys tyrinėtojai susikūrė sekimo ir skundimo sistemą – ją įtvirtino partinė valdžia, mokėjusi puikiai manipuliuoti ir žmonių baime, ir gero gyvenimo bei karjeros siekiais. Tokios sistemos įtvirtinimo darbas gulė kaip tik ant CK sekretorių pečių. Šepečio „atmintyje“ negailestinga ir visa apimanti ideologinė partinių organų priežiūra virsta nekaltu arbitravimu, į kurį partiniai vadovai neva prieš savo valią įtraukiami moraliai ydingų humanitarinio cecho atstovų. Kita vertus, ši citata taip pat paliudija buvusio nomenklatūrinio ir akademinio bei kultūros žmonių elito sutarimą dėl tam tikrų sovietinio gyvenimo sričių nutylėjimo, tad ir nutylėjimo ekonomikos kildinamo bendresnio prisiminimų pobūdžio. Tas viešai neišsakomas sutarimas, manytume, paaiškina Šutinienės išsakytą įžvalgą: „Kol kas postalininio laikotarpio viešoji atmintis formuojasi vangiau negu stalininio, viešai diskutuojama ne tiek dėl esminių to laikotarpio vertinimų, kiek abstrakčių jo simbolių (pavyzdžiui, Grūto parko ir pan.)“¹⁹. Tačiau galima įtarti, jog dabartinis nomenklatūrinis atminties diskursas paveiks ir kolektyvinę stalininio laikotarpio atmintį.

Daugėjant nomenklatūrinio elito prisiminimų vis labiau jaučiama stoka kritinės literatūrologinės analizės, kuri padėtų skaitytojui suvokti tokios literatūros rašymo strategijas, mokytų atpažinti sąmoningo nutylėjimo bei užmiršimo duobes, sąmoningas ir nesąmoningas „tyliosios rezistencijos“ pinkles, taip pat aiškintų legitimacinį prisiminimo ir istorinio naratyvo pobūdį. Kitaip tariant, trūksta tokios literatūrologinės analizės, kuri aiškindama literatūrinius atsiminimų žanro ypatumus mokytų visuomenę kritiškai žvelgti į prisiminimo darbą bei kylančią nomenklatūrinių atsiminimų bangą.

¹⁹ Irena Šutinienė, *op. cit.*, p. 17.

Inexterminable Soviet-Time: Memory, Recollection, and Political Power

Summary

The Soviet-time have not receded to the past, this time have remained with us in our culture and the memory of people who grew and matured with the experiences of a life controlled by a single party; the Soviet-time is still a factor influencing the evolution of personal and group identities. In (re) writing identities, the past is continuously re-written and re-evaluated in the attempt to justify personal biographies and memories on a more general historical basis. Identities are also created in the reminiscences of one's personal life and the history of the State, the general attitude to the history of the State being determined by the entirety of those reminiscences. The social group most active in publicizing its reminiscences of the past and in influencing the minds of the population, particularly the minds of the academic elite, will establish the framework for the more general perception of history. A paradox typical of writing memoirs and historical narratives: while identities are (re)created in the process of recollection, the aim of such creation is directed towards the future with the aim of consolidating one's positions there. The past is remembered by shifting its values or forgotten intentionally in order to consolidate one's future image and the concept of history supporting it. History is transposed to the future as a system of the new worldview to guarantee the stability, harmony and meaningfulness of one's personal identity and to legitimize the relations of the new social groups and the nature of the new political power. The aspect of legitimation is especially prominent in the memoirs of the representatives of the former communist nomenclature: the notions of "silent resistance" and "work for the benefit of the Lithuanian working people" are used to justify the political and economic power of the former communist nomenclature and all sorts of party functionaries that form the core of the new political elite. The notion of "silent resistance", which is found in the works of some literary scholars, aims to justify the preservation of the symbolic and academic capital amassed in the Soviet-time and its rendering into a new symbolic capital in order to safeguard and consolidate their academic positions.

The memoirs and works by literary scholars based on interpretation from the positions of "silent resistance" highlight various forms of resistance to the Soviet regime, which obscure and make it possible to forget the specific strategies for getting on well with the authorities used to ensure

the possibility of advancing their careers and of engaging in the area of research. Analysis of the memoirs of writers, literary scholars and functionaries formerly in charge of culture and the press reveals a certain economy of concealment and forgetfulness. By tacit agreement with the former subordinates on the general nature of memories, which makes it possible to forget the way the trust of the Soviet authorities was earned, to forget the control imposed on creative activities, the way ideological credit was gained to ensure social position and to forget the remuneration for the implementation of the orders from the above, the former functionaries are still in charge of the memory and archives of the past containing the biographies of these subordinates. While the publications of the memoirs of the former elite is increasing, there is a dearth of critical literary analysis which would help the reader understand the strategies of creating such literature, would teach the reader to recognize the pits of suppressed and “forgotten” facts, the wilful or unintentional traps of “silent resistance” and would explain the nature of the legitimizing historical narrative and memoirs.

Key words: identity, legitimation, memoirs, memory, recollection, Soviet-time.
